

Μοναχισμός και οικογένεια

/ Γνώμες

*Του Αποστόλου Β. Νικολαΐδη,
Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών*

Διάβασα με προσοχή την απάντηση του π. Ιωάννη Χρυσαιγή στην από 28 Ιουλίου 2022 τοποθέτηση της Ιεράς Κοινότητας του Αγίου Όρους αναφορικά με την βάπτιση που τέλεσε εν Ελλάδι ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής κ. Ελπιδοφόρος. Ο π. Ιωάννης, αν κατάλαβα καλά, αρχικά μέμφεται την Κοινότητα ότι αντί να πάρει θέση για το ίδιο το μυστήριο του Βαπτίσματος ασχολήθηκε κυρίως με την φύση της Οικογένειας, ενώ στη συνέχεια κρίνει ως «ανεπάντεχη και προβληματική» την τοποθέτηση της Ιεράς Κοινότητας ότι είναι αδύνατον «η Εκκλησία να δέχεται οποιαδήποτε άλλη μορφή οικογένειας εκτός από αυτή που θεσπίζει το Ιερό Ευαγγέλιο».

Εντυπωσιάστηκα διαβάζοντας τους λόγους που προβάλλει ο π. Ιωάννης για να αποδείξει το ανεπάντεχο και προβληματικό της ως άνω τοποθέτησης, και με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα με την ιδιότητα του Καθηγητή της Κοινωνικής Ηθικής να κάνω κάποια σχόλια, επιθυμώντας κυρίως να εμπλουτίσω τη συζήτηση που άνοιξε παρά να αντικρούσω θέσεις, θεωρώντας ότι αυτές είναι δυνατόν να μην

εκφράζουν μόνο τον ίδιο αλλά και άλλους που ασχολούνται με το βασικό ερώτημα, αν ο μοναχισμός και εν γένει οι μοναχοί επιτρέπεται να παίρνουν θέση σε κοσμικά ζητήματα, και μάλιστα στα ζητήματα της οικογένειας, αφού θα έπρεπε μόνο να προσεύχονται και να ασκούνται, αφήνοντας το έργο αυτό στους έγγαμους κληρικούς ή στους κοσμοκαλόγερους.

-Πρώτη θέση: Το Άγιο Όρος κατά την άγραφη παράδοση, όπως αναφέρεται, δεν παρεμβαίνει δημόσια. Και όταν το κάνει είτε μεροληπτεί είτε αντιδρά χαλαρά, όταν πρόκειται για σοβαρά ζητήματα, όπως το ζήτημα της Ουκρανίας. Συμπέρασμα με το ενδεχόμενο του λάθους: πρωταρχικός σκοπός και ο κύριος ρόλος των μοναχών είναι να επιδιώκουν το «ένδς δέ έστι χρεία» (Λκ. 10.42) διακονώντας ως πρότυπα μετάνοιας και αγιότητας.

-Όταν όλοι σε μια δημοκρατική κοινωνία έχουν λόγο για όλα τα ζητήματα δεν μπορεί κάποιος να αποκλείσει το Άγιο Όρος και προφανώς τους μοναχούς που είναι φορείς θεσμών, να τοποθετούνται δημόσια. Είναι μεταξύ άλλων και άκομψο να επαινούνται ή να γίνονται μετά χαράς αποδεκτές οι πλείστες φιλανθρωπικές δράσεις τους, αλλά να τους απαγορεύεται να ομιλούν δημόσια και να ασκούν εποικοδομητική εκκλησιαστική και κοινωνική κριτική.

Ο καθένας μπορεί να εξετάζει τα κίνητρα και τα μέσα των δηλώσεων και των δράσεων τους αλλά δεν έχει κανένα δικαίωμα να φιμώνει, και μάλιστα έναν καταξιωμένο διαχρονικά θεσμό, από τους κορυφαίους στην Ελλάδα, όπως το Άγιο Όρος.

-Οι δημόσιες παρεμβάσεις των αγιορειτών μοναχών δεν απομειώνουν υποχρεωτικά ούτε και υποβαθμίζουν ή παραγκωνίζουν το έργο της προσευχής και της άσκησης, που πράγματι αποτελεί κύριο έργο. Η αποστροφή του Κυρίου προς τη Μάρθα με το «Μάρθα Μάρθα, μεριμνᾷς καὶ τυρβάζῃ περὶ πολλά• ένδς δέ έστι χρεία» (Λουκ. 10, 42) σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει εξάντληση της χριστιανικής ζωής, μηδέ της μοναχικής εξαιρουμένης, στην ακοή των λόγων του Θεού ή την προσευχή και την άσκηση, αλλά εμπεριέχει και την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών χάρη της διακονίας, και επιπλέον τη μαρτυρία, την κριτική αντιπαράθεση, τη φιλανθρωπία και ό,τι άλλο εκφράζει την Ορθόδοξη Πνευματικότητα.

-Η συνήθης δυαρχική διάκριση μεταξύ πνευματικών και μη πνευματικών ζητημάτων στην αποτίμηση και την αντιμετώπισή τους δεν είναι δόκιμη, αφού όλα τα ζητήματα είναι τελικά πνευματικά, και ως τέτοια κρίνονται.

-Για να ακριβολογούμε, το Άγιο Όρος δεν παρενέβη μόνο στην περίπτωση της

οικουμενικής κίνησης ή της παπικής επίσκεψης στην Ελλάδα, όπως κατηγορείται, αλλά και σε πλείστα όσα ζητήματα πολιτικού και εθνικού χαρακτήρα, όπως η συμφωνία των Πρεσπών, το δημοψήφισμα του 2015, η απελευθέρωση των δύο στρατιωτικών από την Τουρκία, οι παρελάσεις ομοφυλοφίλων, το μάθημα των Θρησκευτικών, η κάρτα του πολίτη, η αργία της Κυριακής, οι αλλαγές του Ποινικού Κώδικα ως προς τη βλασφημία κ.λπ., το κλείσιμο των Ναών εξαιτίας του Κορωνοϊού, κ.ά.

Ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί κάποιος με τις θέσεις που εκφράζει σε όλα αυτά τα ζητήματα, ένα είναι προφανές: το ειλικρινές, ανιδιοτελές και ανυπόκριτο ενδιαφέρον για τον άνθρωπο, την κοινωνία, τον κόσμο και τα εγγενή προβλήματά του.

-Η δημόσια αγιορείτικη παρέμβαση τελικά δεν αποτιμάται τόσο ως θεσμικό δικαίωμα αλλά κυρίως ως υποχρέωση στο όνομα της Ορθόδοξης Μοναχικής Παράδοσης που ποτέ δεν κλείστηκε ούτε απομονώθηκε στα τείχη των Μονών αλλά ήταν συνεχώς παρούσα στην κοινωνία και αλληλέγγυα στα προβλήματά της.

Δεύτερη θέση: Αφού οι μοναχοί δεν είναι ούτε κοσμικοί κληρικοί ούτε και έγγαμοι λαϊκοί δεν έχουν την ανάλογη εμπειρία για να καθοδηγούν οικογένειες. Το ίδιο ισχύει και για τους επισκόπους, οι οποίοι θα πρέπει να συμβουλευούνται απαραίτητα τους εγγάμους κληρικούς τους. Η έλλειψη δε της εμπειρίας στη διαχείριση βασικών ζητημάτων της έγγαμης καθημερινότητας είναι απαγορευτική στην αποτίμηση του μοναχικού βίου ως ανώτερου και θεϊκού. Κυρίως οι μοναχοί δεν γνωρίζουν τι σημαίνει να είναι κάποιος ανύπαντρος ή διαζευγμένος.

-Καθόσον γνωρίζω όλες οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν το γάμο και την οικογένεια δεν καθιερώθηκαν από έγγαμους κληρικούς και λαϊκούς αλλά από τον ίδιο το Χριστό, κυρίως τον Απόστολο Παύλο και τους λοιπούς Αποστόλους, αλλά και τους άγαμους επισκόπους ή και μοναχούς, είτε μεμονωμένα είτε σε Συνόδους. Το γεγονός ότι όλοι οι ανωτέρω κανονίζουν ζητήματα που δεν μετέρχονται οι ίδιοι αλλά βιώνονται μόνο από τους έγγαμους δεν προεξοφλεί άγνοια ούτε και ανικανότητα ρύθμισης των βασικών αρχών που ρυθμίζουν την έγγαμη και οικογενειακή ζωή. Δεν είναι π.χ. απαραίτητο σε κάποιον να καεί ο ίδιος για να είναι σε θέση να προφυλάσσεται από τη φωτιά.

Η σχετική εμπειρία που αποκτά κάποιος άγαμος επίσκοπος ή πνευματικός από την καθημερινή επαφή με τους έγγαμους, την εξομολόγηση και καθοδήγηση αλλά και από την απαίτησή τους να δοθούν λύσεις και στα πιο λεπτομερή προβλήματα της συζυγίας τους, λαμβανομένου επίσης υπόψη ότι οι περισσότεροι καταφεύγουν σε

άγαμους πνευματικούς, είναι απείρως πολλαπλάσια και πλουσιότερη από αυτή που διαθέτει ο ίδιος ο εμπερίστατος έγγαμος.

-Αν ο άγαμος βίος αποτιμάται ως «θεϊκός» και γι' αυτό ανώτερος από τον έγγαμο, αυτή η κρίση υπό κανονικές συνθήκες δεν υπονοεί ότι ο τελευταίος είναι «δαιμονικός» και γι' αυτό κατώτερος και απορριπτέος. Μια τέτοια τοποθέτηση θα ακύρωνε στην θεωρία και την πράξη την μεσότητα που συνιστά ο γάμος, αφού αυτός είναι ο κανόνας, με την παρθενία να συνιστά την εξαίρεση, αλλά και την ακρότητα του αγαθού, κατά τον Αριστοτέλη και τους Πατέρες της Εκκλησίας («καλόν ο γάμος, κρείσσων η παρθενία»), και θα οδηγούσε πράγματι σε θεολογικές και πρακτικές διαμάχες, συγκρούσεις, φανατισμούς, μισαλλοδοξίες, αλληλοαπορρίψεις, αλληλοδαινομονοποιήσεις, και άλλες αντιχριστιανικές συμπεριφορές. Τα ρητορικά σχήματα έξαρσης άλλοτε της παρθενίας και άλλοτε του γάμου, όπως κάνει για παράδειγμα ο ιερός Χρυσόστομος, δεν ορίζουν και την ουσία των πραγμάτων.

Τελικά, η αξία της μοναχικής ζωής δεν κρίνεται από την απόρριψη ή την αχρήστευση της έγγαμης ζωής αλλά από τα δικά της κίνητρα, τα μέσα και τους σκοπούς. Το ίδιο ισχύει και για την έγγαμη. Το δίλημμα, γάμος ή παρθενία, και οι συνήθεις συγκρίσεις διαφορετικών χαρισμάτων, όπως πρέπει να λογίζονται αυτά τα δύο είναι εκ του πονηρούκαι εξυπηρετούν μόνο τυπικά ή άτυπα παίγνια εξουσίας.

Τρίτη θέση: Στο Ευαγγέλιο δεν υπάρχει καμιά αναφορά στην πυρηνική οικογένεια ούτε και στις μορφές υιοθεσίας. Ακόμη και οι πατερικές αναφορές είναι επιφυλακτικές ως προς το γάμο και την οικογένεια. Οι σχετικές αναφορές του Αποστόλου Παύλου έχουν μόνο κηρυγματικό χαρακτήρα και όχι ουσιαστικό.

-Τόσο στην Αγία Γραφή όσο και την Εκκλησία οι προϋποθέσεις της σωτηρίας βρίσκονται στην κοινότητα και την κοινωνία και όχι στην οικογένεια.

-Καμιά αναφορά στην βιολογική οικογένεια δεν υπάρχει ούτε και στο Λεξικό των Πατέρων.

-Η ταυτότητα και κλήση του χριστιανού δεν βασίζονται στη βιολογική γέννηση και βιολογική οικογένεια, αλλά στην πνευματική. Διαφορετικά ο μοναχισμός που στηρίζεται στο λόγο του Χριστού: « εἴ τις ἔρχεται πρὸς με καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα ἑαυτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τὰς ἀδελφάς ... οὐ δύναταί μου μαθητὴς εἶναι» (Λουκ. 14.26), δεν θα είχε κανένα λόγο ύπαρξης. Θα συνιστούσε δε παρέκκλιση από το γάμο και μέσο αποδόμησης της οικογένειας.

-Γι' αυτούς τους λόγους στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν γίνεται λόγος για «Αγία Οικογένεια», όπως συμβαίνει στον Ρωμαιοκαθολικισμό.

-Στην ίδια την Αγία Γραφή αίρεται εσχατολογικά το μυστήριο του γάμου με το «ἐν γὰρ τῇ ἀναστάσει οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίζονται, ἀλλ' ὡς ἄγγελοι Θεοῦ ἐν οὐρανῷ εἰσι» (Ματθ. 22,30). Σ' αυτή την προοπτική βρίσκει άλλωστε το νόημά του και ο μοναχισμός.

-Με τούτη τη θέση αποσκοπείται ξεκάθαρα η αμφισβήτηση της εικόνας και φύσης του παλαιού και καθιερωμένου θεσμού της οικογένειας, όπως τη γνωρίζει η Αγία Γραφή και η Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Παράδοση.

-Στο Ευαγγέλιο τόσο ο Χριστός όσο και ο Παύλος χρησιμοποιούν τον αρχαιοελληνικό όρο «οἶκος», εννοώντας προφανώς αυτό που σήμερα χαρακτηρίζουμε ως «οικογένεια», όρος που εμφανίζεται στα βυζαντινά κείμενα και που ήταν άγνωστος στην αρχαιοελληνική και ελληνιστική περίοδο. Πίσω από αυτόν τον όρο εννοείται προφανώς αποκλειστικά και μόνο το κλασσικό σχήμα Πατέρας-Μητέρα και Τέκνα, όταν αυτά υπάρχουν, και σε καμιά περίπτωση όμοια φύλα με διαφορετικούς ρόλους.

Αντίθετα μάλιστα ένα ομόφυλο σχήμα είναι αδύνατο να εννοηθεί με δεδομένο μάλιστα τον αποτροπιασμό και την ξεκάθαρη καταδίκη έστω και δι' ολίγων της ομοφυλοφιλίας τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στην Καινή. Με τον ίδιο τρόπο θεολογεί και συμπεριφέρεται το σύνολο της αγιοπατερικής Παράδοσης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο λειτουργεί επίσης και η προτροπή για υιοθεσία. Επομένως από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης μέχρι και τη νέα εποχή της Χάριτος κάθε αναφορά στην οικογένεια περιλαμβάνει πατέρα-μητέρα και παιδιά.

-Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο Χριστός γεννήθηκε από παρθένο κόρη, ο ίδιος αναγνώριζε ως φυσική του οικογένεια τον Ιωσήφ ως πατέρα και την Μαρία ως μητέρα. Αυτοί οι δύο ως γονείς του τον φυγάδευσαν στην Αίγυπτο, τον οδήγησαν τεσσαρακονθήμερο στο Ναό, όπως όριζε ο Νόμος, και τον ανέθρεψαν μέχρι την ηλικία των τριάντα τριών ετών. Ο ίδιος ο Χριστός δε αναφερόμενος στην

περίπτωση του Ζακχαίου διακηρύσσει το «σήμερον σωτηρία τῷ οἴκῳ τούτῳ ἐγένετο» (Λουκ. 19, 9). Επομένως ἡ διὰ Πνεύματος Αγίου σύλληψη του Ἰησοῦ ουδόλως αποσκοπούσε στην ἀκύρωση τῆς οικογένειας ἢ των φυσικῶν ρόλων τῆς πατρότητας καὶ τῆς μητρότητας, ἀλλὰ μόνο στην διασφάλιση τῆς τέλει ἀνθρώπινης φύσης.

-Καὶ βέβαια πάνω ἀπὸ ὅλα, εἶναι ὁ Χριστός, ἀν πρέπει κάποιος νὰ ἐπιλέξει. Αὐτὸ ἀποτέλεσε πάγια θέση καὶ πράξη των μαρτύρων, ἀκολουθεῖται δε καὶ στο Μοναχισμό. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἐπιλογή ουδόλως ἀκυρώνει τὴ συζυγικὴ ζωὴ ἢ θεμελιώνει λόγο γιὰ ἀρνήση ἢ δαιμονοποίηση τῆς οικογένειας.

-Οἱ ἐσχατολογικὲς ἀναφορὲς τόσο τοῦ Παύλου ὅσο καὶ των Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ουδόλως ἀποσκοποῦν στην ἀποδόμηση ἢ καὶ ἀχρήστευση τοῦ γάμου καὶ τῆς οικογένειας με δεδομένες μάλιστα τὶς παύλειες εὐγνώμονες ἀναφορὲς στους οἴκους προσφιλῶν προσώπων, ὅπως ὁ οἶκος Στεφανά κ.ά. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀναστημένοι δὲν θὰ ἔχουν γαμικὲς σχέσεις δὲν σημαίνει ὅτι δὲν μποροῦν νὰ τὶς ἔχουν ὡς ζῶντες τοῦ παρόντος αἰῶνος.

-Ὁ ἀποκλεισμός τῆς οικογένειας ἀπὸ τὴ διαδικασία τελείωσης καὶ σωτηρίας εἶναι αὐθαίρετη, ἀν μάλιστα λάβει κάποιος ὑπόψη τὶς προτροπὲς τόσο τοῦ Παύλου ὅσο καὶ των Πατέρων γιὰ μιὰ «παιδεῖα καὶ νοθεσία Κυρίου», ἀλλὰ καὶ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἡ γυναῖκα θὰ σωθεῖ διὰ τῆς τεκνογονίας.

-Ἡ ἀναφορὰ στην πνευματικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴν πνευματικὴ σχέση των πιστῶν πρὸς τὸ Χριστὸ ουδόλως ἀκυρώνουν τὸ σημαντικὸ ρόλο τῆς βιολογικῆς γέννησης στην ἀναπαραγωγὴ τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ τῆς οικογένειας στην ἀσφαλὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἀνατροφή των παιδιῶν. Γιατί ἀπλούστατα, ἀν δὲν γεννιοῦνται ἄνθρωποι, τότε ποιοὶ ἀναγεννιοῦνται καὶ ποιοὶ ἀνακαινίζονται;

-Ἡ αὐθαίρετη καὶ σκόπιμη ἀναζήτησις βιβλικῶν καὶ ἄλλων χωρίων γιὰ νὰ βρουν κατὰ τρόπο ἐκβιαστικὸ πρόσφορο ἔδαφος γένεσης καὶ ἀνάπτυξης ἄλλων ἀρχῶν ἀπὸ αὐτές που καθιέρωσε τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας παρέχει χρήσιμο υλικὸ σε ὅσους ἐπιτίθενται κατὰ των ἐν λόγῳ θεσμῶν με σκοπὸ τὴν κατάργηση των φυσικῶν δεδομένων καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους ἀπὸ κοινωνικά.

-Είναι κρίμα, πάντως, για τόσο αυτονόητα πράγματα, να ξοδεύεται τόσο μελάνι. Οι εκκλησιαστικές ποιμαντικές ανάγκες στο πνεύμα της οικονομίας, αφού η Εκκλησία δεν μπορεί από τη φύση της να αποκλείει κανέναν, όποιος και όπως και αν είναι αυτός, δεν καταργούν τις διαχρονικές αρχές που η ίδια καθιέρωσε. Εξάλλου η ταύτιση της αμαρτίας με τον αμαρτάνοντα δεν συνάδει προς τη βιβλική και αγιοπατερική Παράδοση.

Τέταρτη θέση: Επειδή οι μοναχοί δεν είναι άγγελοι στον ουρανό αλλά άνθρωποι επί της γης με αδυναμίες και πάθη θα πρέπει να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στους κοσμικούς και να μην προβαίνουν σε κατάχρηση εξουσίας, μεταβαλλόμενοι σε ψευδοπροφήτες και αυτόκλητους διδασκάλους. Επιπλέον ο Μοναχισμός θα πρέπει να είναι οικουμενικός, να δέχεται δηλαδή τους πάντες, και περιεκτικός, δηλαδή χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς.

-Αν κατάλαβα ορθά, με τούτη τη θέση ζητείται από το Μοναχισμό 1) καταρχήν να αλλάξει τις παγιωμένες απόψεις του για τη φύση της οικογένειας, αποδεχόμενος γάμο ομόφυλων ζευγαριών, καθώς και για την φύση της υιοθεσίας, αποδεχόμενος υιοθεσία και από ομόφυλους, 2) να πάψει να έχει άποψη και να παρεμβαίνει στα ζητήματα του κόσμου.

-Ως προς την πρώτη σύσταση, οι απόψεις του Μοναχισμού για τα εν λόγω ζητήματα δεν είναι διαφορετικές από της απόψεις της Εκκλησίας, λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι η Ελλαδική Εκκλησία αντέδρασε πρώτη για την Βάπτιστη στη Βουλιαγμένη. Επομένως ή θα πρέπει να κάνει το ίδιο και η Εκκλησία, ή θα πρέπει να τοποθετείται μόνο εκείνη και όχι ο Μοναχισμός. Με την ευκαιρία να σημειωθεί ότι ο Μοναχισμός δεν είναι εκτός ή εναντίον της Εκκλησίας, αλλά εντός της Εκκλησίας και για την Εκκλησία. Τώρα, γιατί στην μεν εκκλησιαστική διοίκηση ή σε μεμονωμένα εκκλησιαστικά στελέχη επιτρέπεται να ομιλούν ενώ στο Μοναχισμό όχι, είναι κάτι που χρειάζεται εξέταση.

-Στην εκκλησιαστική μας Παράδοση η εσωτερική κριτική για τα κακώς πεπραγμένα στελεχών της Εκκλησίας όχι μόνο επιτρέπεται αλλά και επιβάλλεται. Μπορεί να μην έχει ένα τέτοιο δικαίωμα ο καθένας, αφού θα πρέπει να τηρούνται οι βασικοί κανόνες και τα τυπικά εκκλησιαστικής ευταξίας, αλλά κανείς δεν μπορεί να το στερεί από έναν θεσμό, όπως ο Μοναχισμός, που από την γένεσή του έταξε ως σκοπό την διαμαρτυρία με λόγια και πράξεις κατά της εκκλησιαστικής εκκοσμίκευσης.

-Ως προς τη μομφή, ότι ο Μοναχισμός ευνοεί ή εμπεριέχει στους κόλπους του

ψευδοπροφήτες ή δήθεν διδασκάλους-αυθεντίες, αυτό το φαινόμενο μπορεί κάλλιστα να διαπιστωθεί και εκτός του Αγίου Όρους. Ένα πάντως είναι σίγουρο: όπου και αν εντοπίζονται αργά ή γρήγορα απομονώνονται.

-Ως προς τη δεύτερη σύσταση, είναι άδικο και άκομψο να ζητάς από έναν φορέα να λειτουργεί ως κωφάλαλος, όταν ποτέ στην ιστορία του δεν έπαψε να αφουγκράζεται το λαό του Θεού και να εκφέρει κριτική άποψη για τον τρόπο διαχείρισης των ποικίλων προβλημάτων του. Μπορεί καμιά φορά το ύφος να υπερβαίνει το μέτρο, κανείς όμως δεν μπορεί να αμφισβητήσει το ειλικρινές ενδιαφέρον, την αγωνία, την άδολη και ανυπόκριτη αγάπη για όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Οπότε η επαναλαμβανόμενη απαίτηση φίμωσής του μάλλον ως σκόπιμη μπορεί να αποτιμηθεί και εκ του πονηρού.